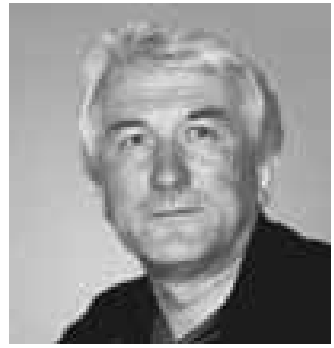

Нові акценти у європейському дискурсі (пост)мультікультуралізму: від надії до розчарування

Віктор Пасісниченко

When dealing with Ukrainian prospects for multiculturalism, it is important to learn the lessons of the contested debates on multiculturalism in contemporary Europe. This paper analyzes the shifts in multiculturalism discourse towards new discourses emphasizing the «multiculturalism crisis» and «post-multiculturalism». It argues that while reflecting real problems, these new trends could also mislead us in our understanding of the nature of multiculturalism and the extent to which it is being rejected in general. The phenomenon of «multiculturalism decay» is more complex than it seems at first glance and above all requires a rethinking of the concept of multiculturalism itself, its nature and real challenges.

У контексті дослідження перспектив мультікультуралізму в Україні важливе значення має засвоєння уроків активних дебатів навколо цієї проблематики, що точаться у сучасній Європі. Її аналіз становить головну мету нашої статті.

Дискусії, що відбуваються, засвідчують надзвичайну популярність, якої з 1970-х років набув дискурс мультікультуралізму серед науковців, політиків, журналістів та представників європейської громадськості. Так само ці роки підтвердили наскільки суперечливим виявилось поняття мультікультуралізму та пов'язані з ним різновиди політики. Свідченням цього стала сучасна зміна акцентів у ставленні європейців до мультікультуралізму, що позначилась у появі з середини 90-х нових дискурсів «кризи мультікультуралізму» [1]. Особливої популярності набула ідея нібито очевидного переходу до нового періоду «постмультікультуралізму», навколо якої формується відповідний дискурс [2]. Для дослідників ця зміна означає необхідність переосмислення феномену мультікультуралізму, аби зрозуміти наскільки виправданими є заяви про його кризу і

що насправді приховується за ідеями постмультікультуралізму.

Почнемо з того, що контраверсійність терміну значною мірою пояснюється тим, що він має щонайменше три виміри та, отже, значення: 1) мультікультуралізм як характеристика реалій сучасного глобалізованого світу, 2) як концепт соціальної теорії і, нарешті, 3) як набір публічних політик, покликаних позитивно «врегулювати» етнокультурне розмаїття сучасного суспільства і які живлять відповідний політичний та публічний дискурс. У цьому значенні мультікультуралізм є насамперед політичний проект, який використовує законодавство, суспільні інститути та різні політики для збалансування відносин між державою, з одного боку, та етнокультурними меншинами, включно з емігрантськими, з іншого.

Інше важливе для нашого аналізу положення полягає у тому, що в оцінці мультікультуралізму можна віднайти різні прояви консенсусу. Один з них, за змістом виглядає негативним, адже з самого початку мультікультуралізм не розглядався як єдина політика чи стратегія і тому страждав невизначеністю. Його контекстна залежність ще більше

посиливала цю невизначеність. Не тільки в різних країнах, але навіть і в межах однієї країни, значно різнилися механізми, підходи і навіть завдання, що формувались у контексті запровадження мультикультуралізму. Не менше вражає варіантність його інтерпретацій у різних політичних, медійних та публічних дискурсах. Наприклад, С. Вертовец наводить довгий перелік ідей та програм, які сформувались навколо мультикультуралізму. Він сам виділяє вісім його різновидів, додає ще дев'ять від Дж. Деланті та нагадує про проекти «радикального мультикультуралізму» (Е. Шогат, Р. Стем) і «критичного мультикультуралізму» (Т. Тьорнер). Досить показовою є наведена ним цитата з доповіді С. Холла про те, що «з роками термін “мультикультуралізм” перетворився у посилання на розмитий, вражаючий всеохоплюючий дискурсивний простір: ланцюг штучних висновків та оманливих універсалій» [2, 85].

Другий прояв консенсусу щодо мультикультуралізму, навпаки, є позитивним і стосується його загально визнаного бачення як *підтримки етнічного та культурного розмаїття* у розвитку сучасного суспільства. Отже, не тільки констатація того, що сьогодні ми живемо в культурно різноманітному світі, але й підтримка цього етнокультурного багатоманіття є своєрідним лакмусовим папірцем, що свідчить про наявність мультикультуралізму у певному соціальному середовищі.

Повертаючись до більш детального розгляду *першого значення мультикультуралізму*, зазначимо, що воно виглядає найбільш очевидним тому, що сучасний надзвичайно глобалізований соціальний простір робить людей тісно пов'язаними й мобільними. Зокрема, завдяки масштабній міграції весь світ та більшість його частин справді стали мультикультурними. До речі, це повною

мірою стосується й сучасної України, що, власне, і спонукає нас до обговорення проблеми мультикультуралізму в українському контексті.

Сучасна Європа загалом та окремі європейські держави наочно демонструють свій мультикультуралізм як культурно різноманітні суспільства, в яких співіснують численні колективні ідентичності. Тому слід наголосити, що досить популярні в Європі стереотипи про традицію монокультурності та гомогенності у процесі створення націй і навіть спільну європейську культурну спадщину є скоріше міфами. Тому зазначений відхід від мультикультуралізму у вигляді реанімації ідей будівництва нації чи нової Європи шляхом відродження есенціалістських ідентичностей та цінностей і запровадження унітарного громадянства сьогодні не мають жодної перспективи. На початку ХХІ ст. справжньою проблемою вже не є вибір між конструюванням мультикультурного європейського суспільства та конструюванням культурно гомогенного суспільства. Скоріше мова йде про те, що кожне суспільство і ЄС загалом змушені знаходити ту форму мультикультуралізму, яка найбільш придатна для того, щоб зважаючи на свою історію та сучасні традиції, поєднати наявне культурне різноманіття із засадами соціальної, економічної та політичної єдності. По суті проблема полягає у тому, як синтезувати прагнення до більш інтегрованого суспільства зі збереженням усіх ознак його різноманіття водночас у балансі з питаннями дотримання соціальної та економічної рівності. Відповідь на цей виклик нова Європа шукає насамперед через розвиток *мультикультурного громадянства*.

Переходячи до аналізу *другого прояву мультикультуралізму як концепту соціальної теорії*, відзначимо, що за оцінкою британського дослідника

мультикультуралізму Б. Пареха, європейський науковий дискурс на цю тему значною мірою визначався впливом північно-американської наукової школи. Це призвело до дещо некритичного перенесення її головних ідей на європейське поле. До того ж змістовно обговорювалися переважно нормативні положення щодо мультикультуралізму, коли емпіричні дані якщо й залучались, то скоріше для підтвердження цих абстрактних положень. Іншим слабким місцем цього академічного дискурсу була відсутність зв'язку між питаннями мультикультуралізму та проблемами соціально-економічної нерівності. Нарешті, Б. Парех констатує, що у цьому дискурсі також спостерігалось домінування ліберальних підходів до мультикультуралізму [1, 34–37].

Про популярність цієї теми свідчить справжній потік наукових публікацій та конференцій, де, мультикультуралізм розглядали у різних аспектах: як проект пост-національного суспільства або альтернативу моделі нації-держави, як ідеологію, як форму культурного самовираження, як форму політичної мобілізації, що виходить із визнання культурного різноманіття сучасної держави. Для його прихильників мультикультуралізм є засобом запобігання «балканізації» та етнокультурної фрагментації держав, що одночасно надає права та визнання етнічним меншинам у межах цих держав.

У міру заглиблення в проблематику мультикультуралізму соціальна теорія виявила її тісний зв'язок із іншими не менш складними проблемами. Мова йде про активні дискусії навколо проблем ідентичності в її етнічному та громадянському сенсі (громадянство) і врешті-решт про рівні права та доступ до справедливого розподілу суспільних благ. Адже в Європі не менш гострою залишається проблема нерівності, і багато етнокультурних та релігійних меншин зазна-

ють такої нерівності через те, що їх ідентичність не визнається легітимною. Прикладом цього є ставлення до носіїв мусульманської ідентичності, яка стала справжньою проблемою після терористичних атак 2001 року в Америці та 2005 року в Лондоні. Не випадково академічні дискусії щодо мультикультуралізму набули особливої гостроти, коли природно поєдналися із болючими дебатами щодо проблем міграції.

Якщо мультикультуралізм у комплексі із зазначеними питаннями дещо збентежив соціальних теоретиків (деякі з них стали говорити про нього як про загрозу ліберальній державі), то стає зрозуміло, наскільки гострою проблемою він виявився для політиків та громадян європейських країн.

Іншими словами, мова йде про *третій вияв мультикультуралізму як різновиду політики підтримки розвитку етнокультурних меншин*, що знаходить відображення у політичних та публічних дискурсах. Ці дискурси мультикультуралізму, на відміну від наукового переважно ліберального дискурсу, у більшості випадків виявляються скоріше неліберальними. В усякому разі, вони стали такими після певної еволюції, починаючи з середини 1990-х років. Треба визнати, що спочатку, коли ідея мультикультуралізму набула популярності в 1970-ті роки, ставлення до неї було в більшості позитивним. Як пошук «єдності через розмаїття» ця ідея приваблювала не тільки меншини, а й багатьох «корінних» європейців. Щодо політиків, мультикультуралізм у початковий період виглядав для них як відкриття найкращого шляху залучення іммігрантів і маргінальних груп до культури приймаючої європейської країни. Це пояснюється тим, що деякі попередні стратегії інтеграції цих людей, зокрема стратегія їх асиміляції, на той час вже зазнали поразки. Саме

тому мультикультуралізм набув масштабів європейської стратегічної політики у питаннях міграції. Зауважимо, що, на відміну від соціал-демократів, правоекстремістські та деякі консервативні європейські політики з самого початку були противниками такої стратегії та ідеї мультикультуралізму взагалі.

Загалом серед європейських політиків дискурс мультикультуралізму разом із питаннями громадянства, ідентичностей та міграції набув різних форм. У Франції республіканська концепція національної інтеграції та громадянства від самого початку не дуже сприяла публічному визнанню культурного розмаїття. Мультикультуралізм часто характеризувався як новий трайбалізм та загроза для громадянства. Інша ситуація у Великій Британії. Тут існують протилежні оцінки мультикультуралізму, але обидві сторони готові до діалогу. Тому менш проблематичним виявився і процес сприйняття ідеї багатоманітності у публічній сфері. У Німеччині, попри спроби лібералізувати питання громадянства, напрям «multikulti» співіснував із більш жорстким підходом до набуття німецького громадянства. Отже, кожна європейська країна з історичних та політичних міркувань демонструвала свій підхід до питань різноманітності і єдності та прагнула забезпечити своє суверенне право у їх вирішенні. Ось чому у цій сфері завжди існувало обмежене поле для об'єднаних наднаціональних форм діяльності. Наголосимо, що, мабуть, однією з небагатьох спільних рис є те, що дискусії мультикультуралізму і його переоцінки в усіх європейських країнах були пов'язані з проблемами етнічних меншин іммігрантів.

Не випадково саме у такому контексті ми сьогодні спостерігаємо симптоми відступу європейців від мультикультуралізму на користь постмультикультуралізму. Водночас, ці зміни виявляють

себе в політиці мультикультуралізму і його публічному та політичному дискурсі, який ми визначили як третє значення цього поняття.

Досить показовими у цьому плані стали події у Німеччині. У серпні 2010 року на книжковому ринку цієї країни з'явився бестселер – книга німецького політика та банкіра Т. Сарацина «Німеччина самоліквідується». Її автор пов'язує проблеми своєї країни з мусульманськими іммігрантами, які не можуть інтегруватися у німецьке суспільство, але при цьому мають більше дітей, ніж німці. Такі ж звинувачення він адресує туркам, що захоплюють Німеччину подібно до того, як косовари захопили Косово.

Сарацина заплатив за свою своєрідну популярність тим, що був усунутий з посади члена правління Федерального банку Німеччини указом президента К. Вульфа, а Соціал-демократична партія Німеччини виключила його зі своїх лав. Але деякі німецькі політики під впливом його успіху теж вирішили не ховатися за політичною коректністю. Прем'єр-міністр Баварії та глава ХСС Х. Зеєхпфер в інтерв'ю журналу Focus заявив, що мігранти з іншого культурного середовища, наприклад із Туреччини чи Близького Сходу, важко інтегруються, і тому вони нам не потрібні. Подібні заяви зовсім недавно викликали б бурю у німецькому суспільстві. Але сьогодні, після успіху Сарацини. «Multikulti мертва. Мертвіше не буває», – такий багатозначний висновок робить Зеєхпфер. Не менш символічно, що його підтвердила і канцлер А. Меркель. Восени 2010 року на з'їзді молодіжної організації ХДС вона заявила, що мультикультуралізм – ідея, що іммігранти зможуть відтворити свою культуру у Німеччині – «повністю провалилась». Щодо рядових німців, то їхнє вороже ставлення до іммігрантів, особливо мусульман, під-

тверджується останніми соціологічними опитуваннями [3, 4].

Однак для того, хто відслідковує еволюцію у ставленні європейців до ідеї та політики мультикультуралізму, подібні заяви не новина. До речі, книга Сарацини перевидається вже чотирнадцятий раз, а та ж Меркель робила такі заяви вже на початку цього століття, і не вона одна. Ми вже говорили, що подібна критика почалася з середини 1990-х і вже тоді месидж про «кризу мультикультуралізму» поступово набував різних форм. Вони фактично сформували основи сучасної критичної позиції пост-мультикультуралістів. Достатньо згадати про такі заяви, як «забагато розмаїття та толерантності» (Р. Гріло, Велика Британія), «дезінтеграція суспільства» (Дж. Сарторі, Італія), небезпека «паралельного суспільства» (С. Вертовец, Велика Британія), «мультикультурна драма» (П. Шеффер, Голандія) [5, 6]. Набули популярності заклики переглянути мультикультуралізм як стратегію у міграційній політиці [1, 2]. Радикальні критики мультикультуралізму, які вважають, що він привів до «провалу інтеграції» етнокультурних меншин та їх більшої ізоляції, навіть пропонують знову повернутися до політики асиміляції [7, 8].

Отже, питання полягає в тому, чи справді сьогодні ми остаточно переконалися у занепаді мультикультуралізму в усіх його проявах та змістах. Тим, кого цікавить ця ідея в українській перспективі, можна сказати: ви запізнилися – мультикультуралізм уже мертвий, як свідчить досвід Європи.

Утім, з нашого погляду, цей досвід не можна тлумачити так однозначно та негативно, адже питання мультикультуралізму є надзвичайно складним і суперечливим. Тому, мабуть, і виникає спокуса відмовитися від нього, вважаючи, що це, найпростіший спосіб вирішення

проблем, пов'язаних із ним. Насправді, якщо ми глибше проаналізуємо європейський досвід з погляду трьох проявів мультикультуралізму, то наші висновки можуть бути не такими однозначними та песимістичними.

Якщо нагадати перший прояв мультикультуралізму як відображення сучасних реалій, то стає зрозумілим, що світ загалом, і Європа, і навіть Україна, повсякчасно демонструють приклади культурного різноманіття. Останнє і надалі буде тільки зростати разом із відповідними проблемами. Їх треба вирішувати, і нарікання, що мультикультуралізм вже просто історія, нікому не допоможуть. До речі, на думку експертів у тій же Німеччині відмова від політики мультикультуралізму та від іммігрантів знаходять вияв у той час, коли економіка країни насправді потребує цих людей як ніколи раніше [4].

Проста відмова нічого не вирішує і коли йдеться про другий прояв мультикультуралізму – як концепту соціальної теорії. Справді, важко заперечити, що нині теоретики у своєму аналізі мультикультуралізму не досягли бажаних результатів. Тривожним є і той факт, що до критики мультикультуралізму правими та консерваторами приєдналися соціал-демократи та ліберали. Останні звинувачують мультикультуралізм у тому, що він створює небезпеку для сучасної ліберальної держави загально-го благоденства.

З іншого боку, останнє дослідження на цю тему У. Кимлічка та Б. Бентінга надає приклад більш глибокого аналізу відходу від мультикультуралізму. Кимлічка не тільки ставить під сумнів заяви про загрозу ліберальній державі. На його думку, перед тим як говорити про кризу мультикультуралізму та його заміну постмультикультуралізмом, треба глибше розібратися у тому, що він в дійсності є. Таке переосмислення виявляє те,

що справжній відхід від мультикультуралізму в сфері міграційної політики не тотожний його загальній кризі. Кимлічка стверджує, що інші напрями політики мультикультуралізму, зокрема підтримки національних меншин та мультикультурального громадянства, залишаються надзвичайно актуальними [9, 104–105]. До того ж у популярних нині атаках на мультикультуралізм його повне заперечення як складової соціальної теорії є лише поодинокими.

Головний об'єкт критики постмультикультуралістів, як ми бачили, це мультикультуралізм у його третьому прояві, як різних видах публічних політик, насамперед у питаннях міграційних меншин. Треба визнати, що це складна проблема, яка відображає реальні виклики і потребує особливої уваги у подальших дослідженнях мультикультуралізму.

При більш глибокому аналізі складається враження, що іноді критика мультикультуралізму слугує прикриттям ситуації, за якої, попри щирі увагу до культурного розмаїття, громадська думка у європейських країнах, як і раніше, вбачає у етнічній та релігійній «інаковості» лише загрозу своїй ідентичності та цілісності суспільства. Завдяки такому перцептивному підходу, ми можемо розгледіти наявність прихованого колективного та індивідуального небажання визнавати, що у суспільстві все ж є таке ставлення, що спрямоване на вилучення цих інших. Внаслідок цього можуть виникати структури та практики, що ускладнюють інтеграцію іммігрантів у європейське суспільство. Наприклад, у країні іммігрантів такої, як Франція, у парламенті досі бракує французів емігрантів.

Якщо ж узагальнити наш аналіз зрушень у європейських дискурсах мультикультуралізму, то характерний для них перехід з середини 1990-х років до

дискурсів «кризи мультикультуралізму» та «постмультикультуралізму» не можна однозначно інтерпретувати як справжній відхід від мультикультуралізму. Скоріше це черговий прояв розбіжності між реальним суспільним явищем та його відображенням у численних дискурсах, у яких розвиток та занепад цього явища може відбуватися дещо автономно від реальних процесів. Іншими словами, було б помилкою розглядати нові дискурси «кризи мультикультуралізму» та «постмультикультуралізму» як свідоме реальної кризи мультикультуралізму та реального переходу до ери постмультикультуралізму.

Про це свідчить і наш аналіз, який спирається на три виміри мультикультуралізму та два консенсуси у його тлумаченні. Перший консенсус про нечіткість мультикультуралізму в усіх його проявах і невизначеність як його головну ознаку робить надзвичайно складним будь-який аналіз як його успіхів так і провалів. На жаль, постмультикультуралісти у своїй критиці недооцінюють цю обставину і тому видається, що об'єктом їх нападок є спрощений і дещо штучний мультикультуралізм.

У нашому тривимірному підході до мультикультуралізму ми зафіксували реальні проблеми тільки на його третьому рівні – мультикультуралізму як набору публічних політик щодо етнокультурних меншин. Крім того, поділяючи оцінки У. Кимлічки, можна констатувати, що справжній відступ відбувся тільки в політиці імміграційного мультикультуралізму і не торкнувся політики підтримки національних меншин та мультикультурального громадянства. Тому спроби постмультикультуралістів ототожнити кризу політики в питаннях міграції з кризою мультикультуралізму загалом, знов-таки, не виглядають переконливими.

Нарешті, другий консенсус щодо мультикультуралізму для нашого аналізу важливий тим, що він чітко асоціює мультикультуралізм з підтримкою етнокультурного розмаїття. Наявність такої підтримки в суспільстві ми назвали лакмусовим папірцем наявності в ньому мультикультуралізму. Тому насправді про кризу мультикультуралізму можна говорити, коли суспільство змінить на негативне своє ставлення до культурного різноманіття. В дійсності такої радикальної переоцінки в європейському соціальному просторі не спостерігається і це робить хиткою критичну позицію постмультикультуралістів. Її суперечливість добре видно на прикладі аргументації одного з них, того ж С. Вертовеца. З одного боку, обґрунтовуючи необхідність постмультикультуралізму, він стверджує, що «якщо мультикультуралізм зазнав пошкоджень, то безумовно щось інше повинно замінити його». З іншого боку, він визнає, що «нинішній постмультикультуралістичний порядок денний без-

умовно не означає, що мультикультуралізм мертвий. Здається це стосується тільки самого терміну та «ізму». Жоден політик ... більше не бажає, щоб його асоціювали зі словом Мультикультуралізм» [2, 92]. Далі, визнаючи очевидні досягнення минулих десятиліть мультикультуралізму, С. Вертовец засвідчує, що згідно з євробарометром і сьогодні три чверті громадян ЄС, попри риторику антимультикультуралізму, демонструють високий рівень поваги до культурного різноманіття.

Тобто феномен «занепаду мультикультуралізму», як ми бачимо, є набагато складнішим ніж він видається на перший погляд і насправді потребує глибокого переосмислення. Повною мірою це стосується і аналізу нових дискурсів «кризи мультикультуралізму» та «постмультикультуралізму» які можуть лише приховувати справді суперечливу природу мультикультуралізму, його справжні проблеми та перебільшувати глибину його нинішньої кризи.

Список використаних джерел

1. *Parekh B.* Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory / Parekh B. – London: Macmillan, 2000. – 409 p.

2. *Vertovec S.* Towards Post-Multiculturalism? Changing Communities, Conditions and Contexts of Diversity / Vertovec S. // *International Social Science Journal* – Vol. LXI – No 1 – P. 83–95.

3. *Афанасьев Никита.* Германия: конец Multikulti // *Зеркало недели*, 23–29 октября 2010 № 39 (819).

4. Immigration in Germany. Multikulturell? Wir? How a fresh debate on multiculturalism in Germany clashes with the country's need for more immigrants // *Economist*, Nov 11th 2010

5. *Grillo R.* Cultural Essentialism and Cultural Anxiety / Grillo R // *Anthropological Theory* – 2003 – Vol. 3 – P. 157–173.

6. *Vertovec S.* Super-diversity and its implications / Vertovec S. // *Ethnic and Racial Studies* – 2007 – Vol. 29 – No 6 – P. 1024–1054.

7. *Brubaker R.* The Return of Assimilation? / Brubaker R. // *Ethnic and Racial Studies* – 2001 – Vol. 24 – No 4 – P. 531–548.

8. *Joppke C., Morawska E.* Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-State / Joppke C., Morawska E. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. – 347 p.

9. *Banting K., Kymlicka W.* Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies / Banting K., Will Kymlicka W. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 405 p.